

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ
ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Ўқитувчи: З.Ботирова

ДЕФЕКТОЛОГИЯ АСОСЛАРИ

МЕТОДИК ҚЎЛЛАНМА

ФАРҒОНА - 2012

Муаллиф: З.Ботирова

Тақризчи: Пед. фан. ном., доцент Л.Расулова

Тақризчи: ВПҚТМОИ ўқитувчиси - Д.Саидова

СЎЗ БОШИ

Умумий ўрта таълим бошланғич таълимни ўз ичига рамаб олган. Таълимнинг бу тури ўқувчиларнинг фанлар бўйича мунтазам билим олишларини, уларда билим ўзлаштириш эҳтиёжини, асосий ўқув-илмий ва умуммаданий билимларни миллий ва умумбашарий қадриятларга асосланган маънавий-ахлоқий фазилатларни меҳнат кўникмаларини, ижодий фикрлаш ва атроф-муҳитга онгли муносабатда бўлишни ва касб танлашни шакллантиради. Бошланғич мактабда боланинг билимлари, қобилиятлари ўрганилади, билим олиш истаги ва кўникмаси таркиб топтиради. Янги авлодни шакллантириш ишларининг сифати аввало, мана шу босқичга боғлиқ. Шундай экан, бўлажак бошланғич синф ўқитувчилари ниҳоятда пухта билимга эга, барча янгиликлардан хабардор бўлишлари керак.

1998 йил июнь ойидан бошлаб «Ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш ва психологик-педагогик ташхис марказлари» ўз фаолиятини бошлаб юборди. Марказнинг асосий вазифаларидан бири 6-7 ёшли болаларни мактабга тавсия этиш комиссияларини тузиб, мутахассислар ёрдамида Республика илмий-методик муассасалари тавсия этган методика ва тестлар асосида болаларни ўқишга етуклик даражасини тўғри ва илмий аниқлашда мутахассислар ва гуруҳлар фаолиятини мувофиқлаштириш, тегишли мезон талабларига жавоб берган болаларни мактабга тавсия этишдир. Мактабгача таълим ходимлари бола ривожланишида кузатилиши мумкин бўлган жисмоний ёки руҳий камчиликлар, уларнинг турлари, келиб чиқиш сабаблари, боланинг ҳолати, ташхис марказига уни қандай ҳужжатлар билан юбориш зарурлиги, ташхис марказида кимлар ишлаши, нима иш билан шуғулланиши, дефектолог учун қандай ҳужжатларни тайёрлаш кераклиги каби масалаларни хал қила оладиган бўлишлари керак.

«Дефектология асослари» курсининг вазифаси талабаларга алоҳида ёрдамга муҳтож болалар ҳақида тушунча беришдан иборат. Аномал болалар категорияларини ўрганиш, болалардаги нуқсонларнинг келиб чиқиши сабаблари ва турини аниқлаш, жисмоний ва психик ривожланишида нуқсонли бўлган болаларни дифференциал на интеграциялашган таълимга жалб этиш, бошланғич мактабда ёрдамга муҳтож болалар билан коррекцион инклюзив таълимни амалга ошириш, бўлажак бошланғич синф ўқитувчилари фаолиятида, зарур бўлганда, дефектологик билимларга таянган ҳолда ишни ташкил этиш, аномал болаларни психофизиологик ривожланишидаги хусусиятларини ҳисобга олиш, уларки махсус муассасалар учун саралаш усуллари билан таништириб ўтишдан иборат.

Дефектология фани ва унинг вазифалари. Таянч иборалар

Дефектология- лотинча “дефект”- камчилик, нуқсон, юнонча “логос” таълимот;

Аномал – юнонча “аномалос” – норасо, одатдан ташқари деган маънони билдиради.

Сурдопедагогика – (лотинча “сурдус” – кар, гунг сўзидан олинган) эшитиш қобилияти заиф болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фан.

Тифлопедагогика – (юнонча “тифлос” - кўр, сўқир сўзидан олинган) кўриш қобилияти заиф болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фан.

Олигофренопедагогика – (юнонча “олгос” - кам, “френ” ақл сўзидан олинган) ақли заиф болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фан.

Логопедия – (юнонча “логос” сўз “педиио” тарбия сўзидан олинган) оғир нутқ нуқсонларини ўрганиш, олдини олиш ва бартараф этиш йўллари, усулларини ўрганадиган фан.

Компенсациялаш – билинмайдиган ҳолатга келтириш.

Коррекциялаш - нисбатан тузатиш, тиклаш деган маънони англатади.

Интеграл – мужассам, ажратиб бўлмайдиган қисм деган маънони англатади.

Дефектология фан сифатида

Тарихдан бизга маълумки, фалсафа фанининг таркибидан педагогика, психология, тарих, физиология ва бошқа кўплаб фанлар мустақил фан сифатида ажраб чиқди ва ривожланди. XIX-асрнинг бошларида фалсафа фанининг таркибидан педагогика мустақил фан бўлиб ажралиб чиқиши ва ривожланишига фарб назариётчилари Ян Амос Каменский, К.Д.Ушинский, Иоган Генрих Песталоций ўз хиссаларини қўшган бўлсалар, Марказий Осиёда Шарқ алломалари Абу Носир Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Юсуф Хос Хожиб, Махмуд Қошғарий, Кайковус, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Захириддин Муҳаммад Бобурнинг хизматлари ҳам бекиёсдир.

Ўзбек педагогикасининг шаклланиши ва ривожланишида Бехудий, Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Саидрасул Азизий, Шакурий, Ибрат, Абдулла Авлоний каби маърифатпарварларимиз ўзларининг катта хиссаларини қўшганлар.

Педагогика фани ривожланиб, унинг таркибидан дефектология мустақил фан сифатида XIX-асрнинг ўрталарида ажралиб чиқди ва ривожлана бошлади. Дефектология деярли янги фандир, 1925-йилда Москва шаҳрида Экспериментал дефектология институти ташкил қилинди ва уни буюк психолог Л.С.Виготский бошқарди. Л.С.Виготский аномал болалар рисожданишидаги хусусиятларни ўрганиб, нуқсон камчиликнинг тузилиши тўғрисидаги

таълимотни ўрганиб чиқди. У “Дефектологиянинг асосий муаммолари” номли китобида аномал болалар билан ривожлантирувчи таълимни олиб бориш кераклигини, коррекция ишларини олиб бориш йўллари кўрсатиб берди. Шу билан Л.С.Виготский дефектология фанининг асосчисидир.

1967 йилдан бошлаб Ўзбекистонда ҳам дефектология фани ривожлана бошлади. Жумладан, Тошкентдаги Низомий номли Тошкент Давлат педагогика институти қошидаги педагогика ва психология кафедраси қошида олгофренпедгогика бўлими ташкил этилди. 1973 йилга келиб бу бўлимга сурдопедагогика бўлими ҳам қўшилди.

Кейинчалик дефектология фанининг ривожланиши натижасида ундан қуйидаги тармоқлар ажралиб чиқди:

1. Сурдопедагогика – (лотинча -“сурдус” – кар, гунг сўзидан олинган) эшитиш қобилияти заиф болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фан.
2. Тифлопедагогика – (юнонча “тифлос” - кўр, сўқир сўзидан олинган) кўриш қобилияти заиф болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фан.
3. Олигофренопедагогика – (юнонча “олгос” - кам, “френ” ақл сўзидан олинган) ақли заиф болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фан.
4. Логопедия – (юнонча “логос” сўз “педиио” тарбия сўзидан олинган) оғир нутқ нуқсонларини ўрганиш, олдини олиш ва бартараф этиш йўллари, усуллари ўрганадиган фан.

Дефектология педагогик фандир. Классер усулига биноан дефектология қуйидагича ифодаланади:

Дефектология – лотинча “дефект”-камчилик, нуқсон, юнонча “логос” таълимот, фан деганидир. У ижтимоий, педагогик фан бўлиб, нуқсонли, камчилиги, рухий ва жисмоний ривожланишида нуқсонли бўлган болаларни, шунингдек, болаларнинг психофизиологик ривожланиш хусусиятларини ўрганади.

Дефектология фанининг баҳс мавзуи бу - **аномал** болалардир. Аномал болалар эса, рухий ва жисмоний ривожланишида нуқсонли бўлган болалардир.

Дефектология фанининг мақсад ва вазифалари.

Дефектология фанининг мазмунини - ривожланишида рухий ва жисмоний нуқсонли бўлган болалар таълим-тарбияси билан ишлашнинг мақсад ва вазифалари, принциплари, усул ва шакллари, методологияси, муаммолари ва уларни бартараф этиш чора тadbирларини ўз ичига қамраб олган.

Дефектология фанининг мақсади - аномал (рухий ва жисмоний ривожланишида нуқсонли) болаларга интеграцион, инклюзив, дифференциал таълимни ташкил этиш учун зарур шарт-шароитларни ўрганиш, улардаги психофизиологик камчиликларни иложи борида бартараф этиш, тузатиш ёки

билинмайдиган ҳолатга келтириш усулларини белгилаш ҳамда амалиётга тадбиқ этиш йўлларини ўқитувчи ва тарбиячиларга кўрсатиб беришдан иборатдир.

Юқоридаги мақсадлардан келиб чиққан ҳолда дифектология фани қуйидаги вазифаларни белгилайди:

1. Аномалиянинг келиб чиқиш сабабларини ўрганиш ва уларни баргараф этиш;
2. Аномал (руҳий ва жисмоний ривожланишида нуқсони бўлган) болаларнинг психофизиологик ривожланишдаги қонуниятларини, хусусиятларини ўрганиш ва керакли чора-тадбирларни белгилаш;
3. Аномал болаларнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, инклюзив ва деференциал таълимни ташкил этиш;
4. Аномал болалар таълим-тарбияси билан махсус шароитларда махсус дастур ва воситалар билан шуғулланиш;

Дифектология фанининг бугунги кундаги муаммолари:

1. Аномал болалар таълим-тарбияси билан шуғулланадиган аниқ дарслик ва методик тавсия, ўқув қўлланмаларнинг тўлиқ етишмаслиги;
2. Жисмоний нуқсонли болалар учун таълим-тарбия омилидаги махсус ускуна воситаларнинг етишмаслиги;
3. Махсус муассасалар ўқувчи ва тарбияланувчилари учун махсус меҳнат ва ҳунарга йўналтирувчи коллеж, ўқув ишлаб чиқариш корхоналарининг етишмаслиги;
4. Махсус таълим муассасаларида педагогик ходимларнинг етишмаслиги; (олий ўқув юртлари педагогика баъзасида дефектологиянинг барча йўналишлари бўйича бўлимларни ташкил этиш, шунингдек педагогика коллежларида ҳам шундай бўлимларни ташкил этиш зарур).
5. Амалда фаолият кўрсатаётган махсус таълим муассасаларининг педагогик ходимларини малакасини ошириш ишларига эътиборни кучайтириш; (Худудий ходимларни малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш институтлари қошида).
6. Махсус таълим муассасалари таълим-тарбия жараёнини такомиллаштиришга қаратилган назарий ва услубий қўлланма ва тавсияларни ҳозирги замон педагогик технологиялари асосида тайёрлаш ва махсус муассасаларни таъминлаш;
7. Махсус таълим-тарбия жараёнини такомиллаштиришга қаратилган илмий-тадқиқот ишларини такомиллаштириш ва юқори малакали кадрлар тайёрлашга эришиш.

Дефектологиянинг бошқа фанлар билан алоқаси

Маълумки, ҳар бир фан ўзи тарқоқ ҳолда ривожланмайди, балки бошқа фанлар билан ҳам узвий алоқада бўлади. Жумладан, дефектология ҳам

педагогика , психология, физиология, тарих ва табиий фанлар билан яқиндан алоқада бўлиб ривожланиб келмоқда.

Дефектология фани инсон ҳақидаги фанларнинг тараққиёти билан айниқса, педагогика фани билан узвий боғлиқ бўлиб, унинг қонуниятларига таянади. Бу фанларнинг мақсад ва вазифалари ҳам бирдир. Умумий педагогиканинг мақсад ва принципларига бўйсунган ҳолда ўзининг махсус вазифаларини ишлаб чиқади. Шунингдек, дефектология фани психология ва физиология фанлари билан ҳам яқин бўлиб, унда аномал болаларнинг психофизиологик ривожланиш хусусиятларини (руҳий, жисмоний, ақлий ривожланишларини) ўрганади. Ҳар бир даврдаги аномал болаларнинг ривожланиши, ўтмиши, тарихини ўрганишда бевосита тарих фани билан боғланади.

Дефектология фанининг табиий фанлар билан боғлиқлиги, нуқсонли боланинг илк ёшдаги анатомик, физиологик ва руҳий маълумотларнинг зарурлигини тақозо этади. Шу сабабли дефектология фани анатомопатологик, патофизиологик, патопсихологик маълумотларга таяниши лозим. Айниқса асаб касалликлари психоневрологияси, ақли заифлик клиникаси, генетика, махсус психология маълумотларига асосланиши керак. Бу маълумотлар аномал болалар таълим-тарбиясида, уларни ҳаётга тайёрлашда бирмунча самарали усл ва воситаларни қидириб топишга ёрдам беради.

Аномал бола

Аномал – юнонча “**аномалос**” – норасо, одатдан ташқари деган маънони билдиради. Бундай болалар жисмонан ногирон болалар ҳисобланади. Улар, руҳий ривожланиши суст, нуқсонли камчилиги мавжуд туғма ва орттирилган аномал болалардир. Булар: кўр, кар ва соқов, ақли заиф ва оғир нутқий камчилиги бор болалардир. Қисқача айтилганда, руҳий ва жисмоний камчиликлари бор болалар “аномал болалар” дейилади. Юқорида айтиб ўтганимиздек, дефектология фанининг мақсади - аномал болалар учун дифференциал таълимни ташкил этиш учун шарт-шароитларни ўрганиш, улардаги психофизиологик камчиликларни иложи борича бартараф этиш, тузатиш ёки билинмайдиган ҳолатга келтириш усулларини белгилаш ва амалиётга тадбиқ этиш йўллари тарбиячи ва ўқитувчиларга кўрсатиб беришдан иборатдир. Аномаллик ҳар хил бўлиб, уларнинг баъзилари батамом бартараф этилади, баъзилари қисман тузатилади, коррекцияланади, бошқалари эса билинмайдиган ҳолга келтирилади, яъни компенсацияланади. Бола нутқида кўпол камчилик бўлса, тўғри ташкил этилган логопедик чораларни ўз вақтида кўриш йўли билан уни тўлиқ бартараф этиш мумкин.

Лекин дефектология амлиётида шундай аномалликлар учрайдики, уларни тузатиб ҳам, коррекциялаб ҳам бўлмайди. Масалан. Туғма кўрлик ёки карлик шулар жумласидандир.

Психолог олим профессор Л.С.Вигатский ўзининг “Дефектологиянинг асосий муаммолари” номли китобида аномал болалар билан ривожлантирувчи таълимни олиб бориш кераклигини коррекция, компенсация усуллари ва

уларни амалга ошириш йўллари кўрсатиб берди. Шунингдек, у аномал боладаги нафақат “салбий”, балки “ижобий” томонларни ҳам ўрганиб, аниқлаб, уларга таянган ҳолда потенциал қобилиятни инобатга олиб туриб, таълим-тарбия ишларини ташкил этиш зарурлигига диққатни жалб этди.

Унга асосан, аномал болаларнинг асосий категориялари қуйидагилар:

1. Эшитиш қобилияти бузилган болалар - (карлар, заиф эшитувчилар, ҳеч эшитмайдиганлар);
2. Кўриш қобилияти бузилган болалар - (кўр, заиф кўрувчилар);
3. Нутқида нуқсон борлар (лагопадлар);
4. Ақлий ривожланиш қобилияти бузилган - (ақлан заиф болалар, руҳий ривожланиши суст болалар);
5. Руҳан ва жисмонан ривожланишда орқада қолган болалар - (кар ва кўр, соқов ва ақлан заиф);
6. Таянч ҳаракат системаси ишдан чиққан болалар.

Шундай қилиб, аномал болалар нуқсонли туфайли руҳий жиҳатдан орқада қолган ва махсус ташкил этилаган таълим-тарбияга муҳтож болалардир.

Бола шахсидаги жисмоний ва ақлий бузилиш уни ҳаётни англаш, идроки ва тафаккур фаолиятининг ривожланишига бутунлай таъсир кўрсатади.

Аномал болалар ривожланишларининг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг бирламчи нуқсонларини пайдо бўлиш муддатига боғлиқдир. Мактабгача ёшдаги бўлган боланинг кўриш қобилияти йўқолса унда дунёни идрок этиш учун илк образларнинг содда кўриниши сақланиб қолса, мактаб ёшида кўриш қобилиятини йўқотган бола кўр бўлиб туғилган боладан ўзининг ривожланиши билан кескин фарқ қилади.

Шундай қилиб, аномал болалар ривожланишининг илк босқичидаёқ улардаги нуқсон, унинг сабаблари аниқланиб уни бартараф этиш йўллари амалга оширилиши лозим. Аномалияларнинг келиб чиқиш сабаблари турлича бўлиши мумкин:

1. Бош мия тўқималари тузилмасининг бузилиши;
2. Анолизаторлар фаолиятидаги нуқсонлар ёки умуман ишдан чиқиш.

Демак, аномалиялар келиб чиқиш турига кўра икки гуруҳга бўлинади:

а) туғма аномалиялар;

б) ҳаёт давомида оттирилган аномалиялар.

Биринчи гуруҳ аномалиялар, болага эмбрионида ички ривожланиш орқали таъсир кўрсатади. Булар: турли инфекциялар, жисмоний ва руҳий зўриқиш, орагнизмнинг гиёҳванд моддалари билан зарарланиши, хомиладорлик давридаги турли касалликлар (юррак, буқоқ касали) киради. Шунингдек, онанинг нотўғри овқатланиши оқибатида эмбрионда озуқа моддалар углеводлар, витаминларнинг етишмаслиги, боладаги нерв системасининг, эшитиш

қобилияти, жисмоний ва ақлий ривожланиши бузилишларининг сабаби – таксонлазма ҳисобланади. Уни қўзғатувчи микроблар – уй ҳайвонлари ва қушларда бўлиб, улар она организмдан болалага ўтади. Масалан, қизамиқ касали ёки қизил чечак болани – катаракта (қўзга парда тушиши) билан туғилишига сабаб бўлади. Ички секреция безлари фаолиятининг бузилиши натижасида ҳам аномалия пайдо бўлади.

Иккинчи гуруҳ аномалияларига организмнинг наслдан-наслга ўтувчи ирсий касалликлари киради. Унинг тарқатувчиси ота-она хромасомаларида жойлашган генлар ҳисобланиб, касалликни наслдан-наслга олиб ўтади. Шунингдек, баъзи қар соқовлик кўринишлари ва кўриш анализаторлари бузилиши ҳам генлар орқали наслдан-наслга ўтади.

Орттирилган аномалиялар ўз тоифасига кўра туғруқ олди ва туғруқдан кейинги ҳолатга бўлинади. Туғруқ олди бузилишларига механик таъсирлар, туғриқ олдидан зўриқиш, қон айланиш системасининг бузилиши, тўлғоқ пайтида хомилага кислород етишмаслиги ва хоказолар;

Туғруқдан кейинги аномалияларга боланинг илк ёшли пайтида оттирган касалликлари киради. Улар турли юқумли касалликлар, бактерия ва вируслар орқали шамоллашлар киради. Масалан, минингит билан оғриш, боланинг мия қисмининг шамоллаши унинг руҳий жиҳатдан орқада қолишига олиб келади. Поломиелит (нерв системасининг қаттиқ юқумли шамоллаши) – боланинг таянч ҳаракат системаларига ёки ақлий ривожланишига салбий таъсир кўрсатади.

Шунингдек, аномалияларнинг келиб чиқиш сабабларининг энг муҳимлари қуйидагилар:

1. Яқин қариндош-уруғлар ўртасидаги никоҳ оқибати;
2. Ҳомиладорлик пайтида турли жароҳатлар олиш;
3. Бола она қорнида ривожланиши даврида онанинг турли юқумли касалликлар билан касалланиши;
4. Ҳомиладорликнинг кучли таксикозлар билан кечиши;
5. Боланинг турли жароҳатлар билан туғилиши;
6. Боланинг илк ривожланиш даврида бош миянинг жароҳатланиши;
7. Чақалоқлик даврида унинг ривожига салбий таъсир этувчи юқумли касалликлар билан оғриши;
8. Ҳомиладорлик олдидан ёки даврида ота-она томонидан спиртли ичимликлар истеъмол қилиш, чекиш, гиёҳвандлик ва хоказо.

Аномал боланинг туғилиши ва уни олдини олиш кўп жиҳатдан ота-оналарга боғлиқ. Шунинг учун ота-оналар ҳар қандай касаллик асоратини ўз вақтида олдини олиш чора тадбирларини кўриши лозим.

Инклюзив таълим ва унинг иазмуни

Маълумки, 1992-94 йилларда ЮНЕСКО томонидан “Махсус таълим зарурияти” номли ҳужжат тайёрланди. Унда асосан махсус таълимга муҳтож

бўлган рухий ва жисмоний ривожланишида нуқсонли бўлган аномал болалар учун таълимни ташкил этиш ва такомиллаштириш масалалари кўриб чиқилди. Ушбу таълим турида асосий ўринни махсус таълимни алоҳида ёрдамга мухтож кишиларга ташкил этиш масалалари, уларни қўлидан келадиган иш турларига ўргатиш, ўқитиш, тарбиялаш ҳамда жамиятда ўз ўрнини топишга ёрдам бериш, ижтимоий ҳаётга йўллаш масалалари кўриб чиқилди.

Бу таълим тизимида маълум шароит яратиш кўзда тутилган бўлиб, агарда бола эшитмаса, уни эшитиш аппарати билан таъминлаш, юра олмаса махсус ногиронлар аравачаси билан таъминлаш ва хоказо, шунингдек, имтиёзлар яратиш, таълим учун ҳамкорлик, индивидуаллашган таълим тизими – “**инклюзив**” таълим тизимини жорий этиш. “**Инклюзив**” – жалб этиш деган маънони англатади. Инклюзив таълим – жисмоний ва рухий ривожланишида нуқсонли болаларни соғлом тенгдошлари билан ўзаро боғланиб, биргаликда таълим олишидир – соғлом ва аномал болаларнинг таълим-тарбия жараёнидаги биргаликдаги фаолиятидир.

Махсус таълим муассасаларида инклюзив таълимни амалга ошириш учун ҳар бир болага индивидуал ёндашиш, нуқсонидан келиб чиққан ҳолда унга маълум бир шароит яратиш, керак бўлса дастур ва режани қисман ўзгартириш зарур. Токи аномал бола унинг мазмунини тушунсин, осонроқ ўзлаштира олсин.

Жисмоний ва рухий ривожланишида нуқсонли болаларни оддий боғча ва мактабга жойлаштириш интеграция йўлидаги биринчи қадамдир.

Интеграл – мужассам, ажратиб бўлмайдиган қисм деган маънони англатади. Ҳар бир бола соғлом ёки аномал бўлишидан қатъий назар таълимга жалб этилиши зарур. Интеграциялашган жамиятда барча тенг ҳуқуққа эгадир. Бу “Таълим тўғрисида”ги Қонунда ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси моддаларида қайд этилган. Инклюзив таълим асосида интеграциялашган таълим масалалари пайдо бўлди. 2001 йилда ЮНЕСКО “Ҳамма учун таълим” дастурини қабул қилди. ЮНЕСКО нинг бу дастурини Ўзбекистон ҳам маъқуллади ва бу дастур амалиётга жорий этилди. Ҳозирги кунда инклюзив таълим мазмунига кўра, мактабгача таълим муассасаларида, умумтаълим мактабларида соғлом болалар билан бирга махсус таълим муассасалари тарбияланувчи ва ўқувчилари ҳамкорликда таълим-тарбия олмақдалар. Махсус таълим муассасалари тарбияланувчи ва ўқувчиларига умумтаълим мактаблари ўқувчилари билан биргаликда таълим-тарбия олиш ҳуқуқи, яъни эркин тинглаш, иштроқ этиш ҳуқуқи берилган.

Аномал болаларни инклюзив таълимга жалб этиш учун қилинадиган ишлар ва талаблар қуйидагича:

1. Аномал бола уйига ва ўзига қулай боғча ёки мактабга қатнайди;
2. У ерда таълимий-тарбиявий ишларни синф раҳбари амалга оширади;
3. Ҳар бир мактабда махсус тайёрланган ресурс ўқитувчи бўлиб, у синф раҳбарига маслаҳат беради ва кўмаклашади;
4. Махсус ўқитувчи ускуна ва аппаратлар билан таъминлайди;

5. Ота-оналар ва ўқитувчилар билан тушунтириш ишларини амалга оширади;
6. Дарс жадвали ва дастурга керакли ўзгартиришларни киритади ва уни асослаб беради;
7. Ўқитувчилар малакасини оширади, билим маҳоратини бойитади;
8. Соғлиқни сақлаш хизматларини ташкил этади, қулай психологик муҳитни яратади;

Дефектология фанининг тармоқлари.

Сурдопедагогика – эшитиш нуқсонлари бор болалар таълим –тарбияси

Таянч иборалар:

Тифлология – кўр (сўқир) – деган маънони англатади.

Тотал кўрлик - кўриш қобилиятининг кескин камайиши.

Коррекция - кўзойнак танлаш.

Офтальмолог - кўз касалликлари врачлари.

Асфиксия – бўғилиш. (Туғилиш вақтида бола организмга кислород етишмаслиги).

Интоксикация – турли захарли моддалар. (Ҳомиланинг бачадонда ўсишига салбий таъсир этувчи микроблар).

Маълумки, дефектология фанининг бир неча тармоқлари мавжуд. Булардан бири Сурдопедагогика, яъни эшитишида нуқсонли бўлган болалар таълим-тарбияси билан шуғулланадиган тармоғи. Эшитиш анализаторлари нутқ фаолияти билан узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг қайси бири издан чиқса, иккинчисига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Масалан, эшитиш нуқсонли бўлган болалар билан ўз вақтида коррекция ишлари олиб борилмаса, у нутқдаги талаффузига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Эшитиш нуқсонли тузилишига кўра иккига: а) **туғма**, б) **оттирилган** бўлади. Туғма бузилишлар келиб чиқишига кўра наслий бўлиб, боланинг она қорнидаги даврида юқумли касалликлар билан оғриши натижасида вужудга келади. Орттирилган тури эса, боланинг юқумли касалликлар: мия пневмонияси, грипп, қизимик, тепки вахоказо натижасида пайдо бўлади.

Сўнги йилларда эшитиш қобилияти пасайган болалар сони илк ёшдан оқ грипп ёки шунга ўхшаш юқумли касалликлар ҳисобига ортиб бормоқда.

Сурдопедагогикада эшитишида нуқсонли бўлган болалар – кар, соқов, заиф эшитувчи бўлиб қолган болалар гуруҳига бўлиб ўрганилади.

1- гуруҳ болалар: туғма, ҳали тили чиқмаган гўдаклик даврида иккала қулоқнинг умуман эшитмаслиги натижасида туғма кар-соқовликка олиб келади. Бундай болалар билан олиб бориладиган коррекция ишлари деярли ижобий натижа бермайди.

2- гуруҳ болалар: эшитиш қобилияти қисман бузилиши натижасида нутқий нуқсонга учраган заиф эшитувчи болалар; Булар туғма эмас, балки оттирилган нуқсондир. Бундай болалар билан олиб бориладиган коррекция ишлари натижасида нуқсон бартараф этилиши мумкин.

3- гуруҳ болалар: нутқ ривожланиб бўлгандан кейин яхши эшитмайдиган бўлиб қолган болалар тоифаси. Буларда нутқ ривожланган бўлади, ўткир юқумли касалликларга учраш, грипп касаллиги асоратида, антибиотик дориларни меъеридан ортиқ истеъмол қилиш оқибатида бола кейинчалик заиф эшитувчи бўлиб қолади.

Кар-соқов болаларнинг 25-30%ида эшитиш нуқсонлари туғма бўлади. Бунинг сабаби: онанинг ҳомиладорлик даврида турли касалликларга учраши, ота-онанинг спиртли ичимликлар истеъмол қилиши, онани билиб-билмай антибиотик дориларни истеъмол қилиши;

Сурдопедагогикада эшитиш нуқсонига эга бўлган болалар махсус шароитда, махсус усуллар билан ўқитилиши ва тарбияланиши зарур. Эшитиш нуқсонининг енгил даражалари ҳам боланинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади, уларда нутқ бузилиши аломатлари пайдо бўлади. Натижада болани хотираси пасайди, атрофдагиларнинг овозини эшитмайди, кар-соқов бўлиб қолади. Бундай болалар билан вақтида коррекцион ишлар олиб борилмаса, келажакда унинг ақли заиф бўлишига олиб боради. Натижада бола мужассам нуқсонли болалар қаторига қўшилиб қолади. **Мужассам нуқсонли болалар** - бир вақтнинг ўзида икки ва ундан ортиқ нуқсонли болалар тоифасидир.

Сурдопедагогикада заиф эшитувчи болалар эшитиш қобилиятининг қай даражада бузилганлигига қараб “енгил”, “ўрта”, “оғир” даражаларга бўлинади.

Енгил –даражадаги заиф эшитувчи болалар 6-8 метр масофадан эшитади. Овоз чиқармай шивирлаб гаптрилганда 3-6 метр масофадан эшитади.

Ўрта - даражадаги заиф эшитувчи болалар овоз чиқариб гапирилганда 1-3 метрдан эшитади.

Оғир - даражали заиф эшитувчи болалар ўрта меъердаги овоз билан гапирилганда 2 метр, шивирлаб гапирилганда эса, 0,5 метрдан зўрға эшитади холос.

Тифлопедагогика–кўзи ожиз ва заиф кўрувчи болалар фаолияти

Тифлопедагогика – (юнонча “тифлос” - кўр, сўқир сўзидан олинган) кўриш қобилияти заиф болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фан. Кўриш - сезги органининг бир тури бўлиб, у инсоннинг рухий ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Кўриш анализатори кўз орқали бола ташқи оламни кўради ва идрок этади.

Тифлопедагогика – кўзи ожиз болалар кўр (сўқир), яхши кўра олмайдиган заиф кўрувчи, кўзи хира кўрадиган болалар гуруҳига бўлинади.

Кўр (сўқир) – болаларнинг кўриш қобилияти кескин камайган (тотал кўрлик) ёки коррекция қўлланганда (кўзойнак тугилганда) ҳам кўриш ўткирлиги 0.04 гача пасайган бўлади ва бу болалар ҳаётда кўр бўладилар. Кўрлик тузатиб бўлмайдиган касаллик. Бундай боланинг таълим тарбиясида товуш муҳим ролни эгаллайди. Уларда нуқсонсиз бола каби барча психик жараёнлари яхши ривожланган бўлади. Лекин кўриш нуқсони ўқиш эмоционал руҳий ҳолати ва характерга зарарли таъсир кўрсатади. Кўзи ожиз бола махсус ташил этилган ўқитиш орқали яъни, тери сезиш, эшитиш, ҳаракат органлари орқали билим олади. Бунинг натижасида унда ихтиёрий диққат, тафаккур, нутқ, мантиқий хотира шаклланади ва ривожланади.

Яхши кўра олмайдиган заиф кўрувчи – бу гуруҳдаги бола атров-муҳитни идрок этади, кўра олади. Кўриш ўткирлиги 0.05дан бўлиши 0.4 гача бўлиши мумкин. Улар заиф кўрувчи болалар учун махсус ташкил этилган махсус мактабларда ёки соғлом тенгдошлари орасида таълим олишлари мумкин. Заиф кўрувчи болалар махсус боғча ва мактабларда таълим-тарбия олганлари маъқулроқ бўлади. Чунки бундай муассасаларда ўқитиш ишлари турли махсус воситаларда (харфларни катталаштириб кўрсатувчи оптик воситалар, лупалар ва махсус босилга дарсликлар, турли ёритгичлар) фойдаланган ҳолда амалга оширилади. Махсус мактабни томонлаган болалар кўриш қобилияти заиф болалар қобилиятига кўра олий ўқув юртларида ўқишлари мумкин, заиф болалар жумҳурияти, кўрлар жамияти қошидаги муассасаларда, корхона ва фабрикаларда фаолият кўрсатадилар.

Кўриш нуқсонлари келиб чиқиш сабабларига кўра:

а) туғма; б) оттирилган бўлади.

1 – гуруҳга: кўзи ожиз ва туғилгандан кейин 3 ёшгача бўлган давр ичида кўриш қобилияти бузилган болалар киради. Туғма нуқсонларни келиб чиқишига ирсий касалликлар, хомилдор аёлнинг қизилча касалликлари билан оғриши, мия ўсмаси ва хомилани зарарланишидир.

2 – гуруҳга: кейинчалик ташқи муҳит таъсирида кўзи кўр бўлиб қолган болалар, улар хотирасида кўриш тасаввурлари қолган бўлади, улар хотираси орқали эслайдилар. Орттирилган кўриш аномалиялари кўз ичи босимининг кўтарилиб кетиши, чечак, сузак ва бошқа касалликлар оқибатида пайдо бўлади. Ҳозирги кунда бундай аномалиялар кам учрайди. Бунига сабаб тиббиёт соҳасидаги эришилган ютуқлар.

Олигофрен болалар таълим-тарбияси

Олигофренопедагогика – (юнонча “**олигос**” - кам, “**френ**” ақл сўзидан олинган) ақли заиф болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фан. Олигофрен болалар - марказий нерв системасининг органик касалликлари натижасида билиш фаолияти пасайиб кетиши натижасидир.

Ижтимоий ҳаётда “ақлан заиф” деган ибора билан юритилади ва бу нуқсон турли потологик ўзгаришларнинг ўтиши ва бола бош мияси, хотираси

шикастланиша ёки бошқа ирсий, рухий, жисмоний таъсир натижасида вужудга келади. Ақлий қолоқликни аниқлашда **клиник, психологик** ва **педагогик** мезонлардан фойдаланилади.

Клиник мезонлар – бу марказий нерв системасининг органик касалликларга алоқадорлигини ифодалайди.

Психологик мезонлар – билиш фаолиятининг турғун бузилганлиги, психик ҳолатларнинг сустривожланганлигини белгилайди.

Педагогик мезонлар – ўзлаштириш қобилияти паст бўлиб, боланинг дастур материалларини ўзлаштира олмаслини аниқлайди.

Ақлий заифликни келтириб келтириб чиқарувчи сабаблар қуйидагича:

Ҳомила даврида турли салбий таъсир этувчи инфекция, интоксикация - микроблар тушиб қолиши ва жароҳатлар;

1. Туғилиш вақтидаги жароҳат ва асфикасия;
2. Чақалоқнинг илк ёшли пайтида салбий таъсир этувчи юқумли касалликлар билан оғриши ва овқатлинишининг бузилиши;
3. Ота-оналарнинг спиртли ичимликлар истеъмол қилиши, онанинг хомиладорлик даврида юқумли касалликлар – оғир вирусли грипп, тиф, қизилча билан оғриши;
4. Туғруқ вақтининг узоқ чўзилиб кетиши ёки аксинча тез ўтган туғруқ натижасида;
5. Турли ирсий йўллар билан хромосома генлари орқали авлоддан-авлодга ўтиб келадиган касалликлар.

Ақли заифлик нуқсонининг 3 ҳил даражаси мавжуд бўлиб, булар: **дебиллик, инбециллик** ва **идиотик**.

Дебиллик – бирмунча енгил даража бўлиб, олигофрениянинг энг кўп тарқалган туридир. Бу болаларни саралаш вақтида бирмунча қийинчиликларга дуч келиш мумкин, сабаби ақлий нуқсон у даражада чуқур эмас. Бу болалар ташқи кўринишидан соғлом болаларга ўхшаб кетади. Уларда нисбатан ҳиссиёт, ирода сифатлари яхши сақланганлиги натижасида ўзларини-ўзларини назорат қила оладилар. Уларнинг аксарияти ўқишни оммавий мактабларда бошлайдилар лекин қисқа вақт ичида улгурмовчи болалар қаторига кириб, ДТС талабларини бажара олмайдилар. Бу болалар фахм-фаросат билан боғлиқ ишларда жуда қийналадилар, буларнинг аксарияти босиқ бўлади, айримлари эса инжиқ, баъзан шўх бўлиб, уларга педагогик таъсир кўрсатиш деярли қийин кечмайди. Топшириқларни ўз вақтида бажарадилар, яхши гап билан тарбиялаш мумкин. Бу болаларнинг соғлом болалардан фарқи – ихтиёрий мураккаб ҳаракатлар унча ривожланмаган бўлади, улар бошини тутиш, ўтириш, юришга кечроқ ўрганадилар, нутқлари ҳам кеч ривожланади, товушларни нотўғри талаффуз қиладилар. Арофдагиларнинг содда нутқларини тушунадилар, лекин мураккаб сўз ва ибораларни фахмлай олмайдилар. Ўйин фаолиятида ҳам соғлом болалардан ажралиб турадилар, ўйиннинг мазмунини тўлиқ тушунмайдилар.

Математика дарсларида қийналадилар. Дебил болалар психодиспансер кўригидан ўтиб, 316 шифр билан ёрдамчи махсус меҳнат мактабларига ўқишга қабул қилинадилар.

Инбециллик ва идиотик - болалар ҳам олигофрения йўналишининг энг оғир руҳий ривожланиши суи бўлган болалар тоифасига киради. Булар ҳам психодиспансернинг психиатр кўригидан ўтиб, 318-319 шифр билан махсус интернатларга жалб қилинади. Улар махсус ёрдамга муҳтож бўлиб, доимо тарбиячи назоратида бўладилар. Имбецил болаларнинг баъзилари ёрдамчи махсус меҳнат мактабларида ҳам учраб туради. Идиот даражадаги болалар хатто ўз ота-оналарини ҳам танимайдилар. Улар нима қилаётганларини, ишнинг натижаси, оқибатини нима билан яқунланишини ҳам англамайдилар. Имбецил тоифасидаги болалар идиот болаларга қараганда нисбатан яхшироқ ривожланган бўлсада, лекин улар ҳам мустақил ҳаёт кечири олмайдилар. Уларни ўз-ўзига хизмат қилишга йўналтирилади, меҳнатнинг ҳам содда ҳам энгил тури белгиланади. Масалан: гулларни парвариш қилиш, картонлардан қутичалар ясаш, ҳовлини супуриш, синфни тозалаш ва хоказо.

Руҳий ривожланиши суи бўлган болалар таълим-тарбияси

Олигофрен тоифасидаги болалар орасида руҳий ривожланиши суи бўлган болалар ҳам бўлиб, уларнинг билиш фаоляти, мантиқий тафаккури, идроки, хотираси, ихтиёрий диққати, иш қобилияти заифроқ бўлади. Бизга маълумки, шахснинг шаклланишида 3 хил омил таъсир кўрсатади:

1. Биологик омил;
2. Таълим-тарбия;
3. Ташқи муҳит.

Бундай болаларнинг шахс сифатида шаклланмай қолишига марказий нерв системасининг касалликлари, педагогик қаровсизлиги, оилавий можаролар, нотўғри, ноқобил оилада тарбияланганлик натижасида болалар руҳий ривожланиши суи болалар қаторига киради.

Бундай болалар ақлан заиф эмас, балки улгурмовчи болалардир. Руҳий ривожланиши суи болалар болалар ақлий даражаси жиҳатидан 2 гуруҳга бўлинади:

1. гуруҳ: **Энгил нуқсонли бор болалар** – Булар махсус шароитда 1-3 йил таълим-тарбия олганларидан кейин ўқишни оммавий мактабларда давом эттириши мумкин.
2. гуруҳ: **Руҳий ривожланиши сезиларли даражада орқада қолган болалар** - улар учун махсус мактабни битиргунга қадар махсус шароитда таълим-тарбия оладилар.

Бу болалар ДТС талабларини бажара олмайдилар, шунинг учун уларнинг руҳий ривожланишлари янада сустлашади ва уларнинг қалби ва ҳатти-харакатларида айрим салбий иллатлар пайдо бўлади.

Руҳан суи ривожланиш клиник психологик жиҳатдан қуйидаги турларга бўлинади:

1. **Конституционал** – бола гавдасида камчик бўлиши, ўзини кичик болаларга ўхшаб тутиши, таълим-тарбия олишга тайёр эмаслиги. Бундай

болалар ўқув фаолиятига тез кириша олмайдилар, анализ-синтез қобилиятлари яхши ривожланмаган бўлади, дарсда тез чарчаб қоладилар, фаоллик етишмайди, бош оғриғи кузатилади.

2. Соматогин – Илк ёшдан бошдан бошлаб турли хил сурункали касалликлар билан тез-тез касал бўлиб туриши натижасида бола ривожланмай қолади. Руҳий ривожланганликнинг **саматик шакли** деб юритилади. Бу болаларда сурункали инфекциялар, аллергия ҳолатлар, туғма парок каби касалликлар учраб туради. Айрим болаларда бўйиннинг ўсмай қолиши кузатилади ва улар психикасида неврозга ўхшаш ҳолатлар кузатилади. Шунингдек, уларда ўз кучига ишонмаслик, кўрқоқлик, инжиқлик, эркалик, қизиқишнинг сустлиги каби аломатлар ҳам кузатилади.

3. Психоген – Боланинг илк ёшдан бошлаб ноқулай, нотўғри, ноқобил тарбия шароитида ёмон муҳитда тарбияланиши. Ақл идрок, билиш жараёнларига алоқадор камчиликлардан келиб чиқади. Нотўғри тарбиялаш, педагогик қаровсизлик оқибати болалар психикасига салбий таъсир кўрсатади. Бунга асосан, бош мия касаллиги, ривожланмаганлиги ҳам сабаб бўлиши мумкин. Психоген касаллигининг келиб чиқиш сабаби 3 гуруҳга бўлинади:

1- гуруҳ – бола тарбияси билан умуман шуғулланмаслик, уни ўз ҳолига ташлаб қўйишлик. Бу болаларда масъулият бўлмайди, билиш фаолияти ривожланмай қолиб кетади, билимларни ўзлаштира олмайди.

2- гуруҳ - болани ҳар томонлама эркалатиш, мустақилликни тарбияламамаслик, кўнгилга хаддан ташқари қараш оқибатида руҳий ривожланишдан орқада қолади.

3- гуруҳ – болага кўпол муносабатда бўлиш, жисмоний жазо турларини кўп қўллаш, қаттиққўллик, дўқ-пўписа қилиш, сўкиш ҳамда ота-онанинг анкоғолизм билан шуғулланиши ҳам боланинг руҳий ривожланишининг орқада қолишига олиб келади.

Шунингдек, психоген касаллигининг келиб чиқишига болаларнинг асаблари тез чарчаши, муҳитнинг салбий таъсир кўрсатиши, ота-оналарнинг хомиладорлик даврида турли наркотик, анкоғолизм, турли антибиотик дориларни исиеъмол қилиши руҳий ривожланиши суст бўлишига олиб келади.

Ҳаракатланиш аъзолари жароҳатланган болалар таълим-тарбияси.

Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар полиолит - (шол касаллиги асорати) ҳаракат-таянч аъзоларининг турли туғма ва орттирилган ортрогрипоз - оёқ-қўларнинг мажруҳлиги, охондроплазия – тана, бўйин, бошнинг нормал ривожланаётган бир пайтида туғма оёқ,-қўл суяклари ўсишининг орқада қолиши, миопатия – мушак тўқималарида модда алмашинуви билан боғлиқ бўлган ирсий касалликда мушакларнинг яхши қисқармаслиги, қўл оёқларнинг ҳаракатга келмаслиги касаллигидир.

Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болаларнинг аксариятида мия фалажи кузатилади. Онанинг хомиладорлик даврида турли хил касалликлар билан касалланиши, туғилиш пайтидаги потологик ўзгаришлар, туғилгандан то бир ёшгача бўлган давр мобайнида боланинг оғир касалликлар билан касалланиши, болаларга тавсия этилмайдиган турли антибиотик дориларни

меъёридан ортиқ истеъмол қилиш, бош миянинг ҳаракатланиш зоналарини шикастланиши. Буларнинг натижасида ривожланиш кечикади ва бузилади, болада нутқий моторикаси (ҳаракатчанлик) фаолияти бузилади. Нутқнинг ривожланмаслиги боланинг интеллектуал даражасини ривожланишини сусайтиради.

Болалар мия фалажининг энг кўп учрайдиган шакли бу **спастик диплегиядир. Спастик диплегия** – кўл ва оёқ ҳаракатларининг бузилиши, оёқ кўлга нисбатан кўпроқ жароҳатланади. Бу касаллик билан оғриган болаларда фикрлаш қобилияти яхши ривожланмаган бўлади, жисмоний ва ақлий ривожланишнинг айрим ўзига хос хусусиятларида қийинчиликлар сезилади ва махсус ёрдамнинг ташкил этилишини талаб қилади.

Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар билан махсус муассасаларда ҳаракат функциясини коррекциялаш ишларини амалга оширилади. Бунга табиий дори-дармонлар билан даволаш, физиотерапея, ортопедик муолажалар, уқалаш, массаж, даволовчи гимнастика, жисмоний дарбия меҳнатга ўргатиш ишлари киради. Масалан, физиотерапевтик муолажалар – мушак тонусини масайтиришга, мушакда қон айланишини яхшилашга қаратилса, ортопедик муолажалар – боланинг ҳаракат-таянч аъзолари бўйин, гавда ҳаракатини яхшилаш, керак бўлса зарур мосламалардан фойдаланиш учун йўлга қўйилади.

Медико-педагогик комиссиянинг хулосаси асосида Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар инклюзив таълим олишга ёки махсус таълим муассасаларига юборилади. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар 1-11 гуруҳ ногиронлари бўлиб, уларни ишга жойлаштириш ижтимоий таъминот бўлимлари зиммасига юклатилади.

Мужассам нуқсонли болалар

Статистик маълумотларга кўра дунёдаги 500 млн. аҳолининг 10% и ногиронлардан иборатдир. Буларнинг таркибига мужассам нуқсонли аномал болалар ҳам киради. **Мужассам нуқсонли аномал болаларда** - бир неча нуқсон биргаликда кузатилади. Бу касалликнинг келиб чиқиш сабаблари қуйидагича:

1. Никогдаги яқин қариндош уруғчилик;
2. Қизлар, аёллар ўртасида учрайдиган спиртли ичимликлар ичиш;
3. Наркотик моддаларни истеъмол қилиш, сигарета чекиш;
4. Шифокор маслаҳатисиз антибиотик дориларни истеъмол қилиш;
5. Экологиянинг бузилиши.

Мутахассисларнинг таъкидлашича 400 дан ортиқ дори-дармонлар ҳомила ривожланишига (дастлабки 1-2 ойлар давомида) салбий таъсир кўрсатар экан. Мужассам нуқсонли аномал болалар тоифаларига кўр-кар-соқов болалар ҳам киради. Бундай тоифа жуда мураккаб ҳисобланади, улар теварак-атрофдан ахборот олишдан деярли махрум бўладилар. Натижада уларнинг ақлий камолот даражаси ривожланмай орқада қолиб кетади. Лекин улар билан махсус ташкил этилган машғулотлар асосида интеллектуал ривожланиш имкониятига эга бўладилар.

Логопедия фани, унинг мақсад ва вазифалари

Логопедия фан сифатида, унинг мақсад ва вазифалари.

XIX аср ўрталарида педагогика фани таркибидан дефектология фани ажраб чиққан бўлса, XIX аср охирига келиб логопедия фани дефектология фани таркибидан мустақил фан сифатида ажралиб чиқди.

Логопедия – (юнонча “**логос**” сўз “**педия**” тарбия сўзидан олинган) оғир нутқ нуқсонларини ўрганиш, олдини олиш ва бартараф этиш йўллари, усулларини ўрганадиган фан. Логопедия педагогик фанлардан бири бўлиб, у нутқ камчиликлари ва уларнинг сабабларини ўрганиш, олдини олиш, коррекциялаш, яъни тузатиш, нутқ камчитликларини бартараф этишдир. Дефектология фанининг баҳс мавзуи – аномал болалар бўлса, **логопедия фанининг маҳс мавзуси** – нутқида камчилиги бор болалар билан олиб бориладиган таълим-тарбия жараёнидир.

Логопедия фанининг мақсади – турли ҳил нутқ фаолияти: оғзаки, ёзма нутқдаги камчиликларни мустақил гапириш жараёнида, ўйинларда, ўқитиш жараёнларида талаффуз нуқсонларини бартараф этиш, йўқотишдир.

Ҳозирги замон логопедиясига мактабгача ёшдаги болалар, мактаб ёшидаги болалар, ўсмирлар ҳамда катталар логопедияси киради.

Логопедия фанининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Турли ҳил камчилиги бор шахсларнинг нутқ фаолиятини антогенезини ўрганиш;
2. Нутқ камчиликлари сабаблари, уларнинг турлари, келиб чиқиш механизмларини ўрганиш даражасини аниқлаш;
3. Эшитиш, кўриш фаолиятини бола шахсияти, хулқ-атвори руҳий ривожланишига таъсирини ўрганиш;
4. Эшитиш, кўриш ва бошқа камчиликларга эга бўлган аномал болалар нутқий фаолиятининг аҳволи, эшитмовчиликларини ўрганиш, аниқлаш;
5. Нутқ камчиликларини аниқлаш йўллари, усулларини ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ этиш;
6. Нутқ камчиликларини тизимга солиш, таснифлаш;
7. Нутқ камчиликларини олдини олиш, бартараф этиш тамойиллари, усуллари шаклларини белгилаш, ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш;
8. Логопедик машқларни ташкил этиш масалаларини белгилаш;
9. Логопедик ишларни олиб боришда болаларни ўзига хос хусусиятларини, физиологияларини ўрганиш, аномал тоифалари даражаларини ҳисобга олиш, логопедик машғулотларни маҳорат, санъат билан ташкил этишдан иборат.

Нутқ нуқсонлари ҳақида умумий маълумот

Логопедия фанида нутқ нуқсони деб – тил меъёридан четга чиқиш, бузилишига айтилади. Логопед О.В.Правдина ўзининг “Логопедия” китобида нутқ нуқсонларини қуйидагича характерлайди:

1. Нутқ нуқсонини олидини олмаса у ўз-ўзидан яхши бўлмайди, аксинча ёмонлашиб боради;
2. Нутқ нуқсони гапирувчининг ёшига мос келмайди;
3. Нутқий нуқсони бўлган болалар логопеднинг ёрдамига муҳтож бўлади;
4. Оғир нутқий нуқсони бўлган болалар нафақат нутқига, балки, унинг умумий ривожланишига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Нутқ нуқсонлари ёш болаларда кейинчалик йўқолиб кетади лекин катталарда бундай ҳодисалар асосан чарчаш, ҳаяжонлашиши, асабийлашишдан келиб чиқади.

Нутқ нуқсонлари 2 хил бўлади:

1. Органик нутқ нуқсонлари;
2. Функционал нутқ нуқсонлари.

Органик нутқ нуқсонлари – нутқий анализаторларнинг тузилишидаги камчиликларга алоқадор бўлиб, бу анализаторнинг қайси бўлимида шикастланганлигига қараб, марказий ёки периферик бўлиши мумкин.

Функционал нутқ нуқсонлари – бу нотўғри тарбия, ота-она тарбиячи ёки ўқитувчи нутқдаги камчиликларга тақлид қилиш орқали вужудга келади. Функционал нутқ нуқсонлари нерв жараёнлари ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши, анализатор фаолиятидаги бошқа камчиликлардан ҳам келиб чиқиши мумкин.

Соғлом болаларнинг нутқ ривожланиши

Соғлом болаларда нутқ ривожланиши боланинг илк чақалоқлик давридги чинқириб йиғлишига ҳам боғлиқ бўлиб, чақалоқнинг ўсиши учун, нафас ва нутқ аппаратини ривожланишида, мустаҳкамланишида муҳим роль ўйнайди.

Қақалоқ 2-3 ойлик бўлганида чинқириб йиғлаш бирга “а”, “у”, “агу” каби товушларни айта бошлайди, натижада боланинг нутқ аппарати ўсиб боради.

Қақалоқ 3-4 ойлик бўлганида уни аста секинлик билан тили чиқа бошлайди, айрим товушлар пайдо бўла бошлайди. Бу жараёнда албатта катталарнинг таъсири муҳим рол ўйнайди, уларнинг товушларини эшитиб боланинг англаш жараёни ривожланади.

Бола 7-8 ойлик бўлганида катталарнинг товушларига нисбатан жавоб тариқасида ҳаракат қила бошлайди. Масалан, “ая қани?” дейилганда у онаси томонга қарайди ва хоказо.

9-10 ойлик даврида бола товушлар бирикмасига тақлид қила бошлайди, бола нутқ талаффузи деярли яхшироқ ривожланади. У товушларни эшитиши билан уни нутқ талаффузи ривожлана боради. Ҳулоса шуки, болаларнинг туғилишидан токи 1 ёшгача бўлган даврида товушлар чиқариб, товуш бирикмалари талаффуз қилиб туриши нутқ аппаратининг фаолиятида тайёргарлик даври бўлиб ҳисобланади.

Бола товушларни бир-бирига қўшиб, нарсаларнинг номини ва ўз фикрларини ифодалашга кириш давридан бошлаб нутқни эгаллай бошлайди. Бу билан боғлиқ ҳолда боланинг тафаккури ҳам ўсиб боради.

Бола нутқининг фонетик ва гамматик тузилишининг ўсиши

Бола тилга кирган дастлабки пайтларда нутқ товушларини ҳали мукамал айта олмайди. Улар баъзи сўзларни нотўғри талаффуз қила бошлашади. Масалан, товушларни бузиб, бошқасини қўйиб талаффуз қиладилар: кани - ани, қанд - анд, оёқ - олоқ, копток - опток вахоказо.

Баъзан болалар хатто нафақат товушларини балки бўғинларни ҳам тушириб қолдирадилар. Масалан, бер дейиш ўрнига бе, олиб кел ўрнига абе, сариёғ ўрнига сайёо деб талаффуз қилишади. Бунда бола нутқининг фонетик жиҳатдан тўлиқ бўлмаслигига сабаб, нутқ аппарати етарли ўсмаган, етилмаганлиги ва олий нерв фаолиятининг номукммаллиги ҳам сабаб бўлиши мумкин. Бола 2 ёшга етган сари сўз бойлиги тезлик билан ортиб боради 250-400 га етади, 7 ёшга тўлганда эса, луғатидаги сўзлар сони 3000 -3500 боради. Бола нунқининг бу даврларда ривожланиб бориши унинг муҳити ва таълим-тарбия жараёнига боғлиқ бўлади.

Болалар нутқининг грамматик томонига эътиборни қаратадиган бўлсак, болаларнинг дастлабки гаплари бир сўздан иборат бўлади. Бу гаплар бир неча маънога эга бўлиши мумкин, масалан, бола “копток” дейиши билан у “коптокни менга бер”, “ана копток” деган бошқа маъноларни англатиши мумкин.

2 ёдан 3 ёшга қадам қўйган сари бола она тилисининг грамматик тузилишини тезда англай бошлайди. Айниқса 2 ёшга етганда “оз”, “кўп”, “катта” ва “кичик” тушунчасини жуда эрта фарқ қила бошлайди. Лекин. Бола қаратқич келишиги ўрнига тушум келишигини қўшимчасини ишлатади.

2 ёшда болалар содда гаплар туза бошлайдилар, улар мустақил сўз ясай оладилар, ўзлари билган сўзларнинг шакллариغا ўхшатиб, сўз туза бошлайдилар масалан, “нон”, сўзини “нанна”, “ош” сўзини, “ашша” вахоказо. Болалар шу тариқа она тилисининг гамматикасини эгаллаб, сўз бойликларини орттириб борадилар. Тўғри ташкил этилган муҳит ва таълим-тарбия натижасида 7 ёшга етганда оғзаки нутқнинг грамматикасини тўлиқ эгаллаб олади дейиш мумкин.

Мактабда ўқитилаётган барча фанларни ўзлаштириб бориши жараёнида ўқувчи нутқининг луғат бойлиги кўпаяди, сўзларнинг мазмуни чуқурлашади ва кенгаяди, сўз ва атамаларнинг маъноси равшан бўлиб қолади. Таълим жараёнида ёзма нутқни тўғри англай борадилар ва ўз фикрларини ёзма нутқ билан ҳам баён қилиш ва бошқаларга тушунтиришни ўрганадилар.

Нутқ нуқсонини аниқлан ва бартараф этиш.

Ринолалия нуқсони хиллари ва уни аниқлаш, бартараф этиш йўллари.

Болаларда учрайдиган нутқ нуқсонлари касалликлари: **ринолалия** ва **дислалия** нуқсонларига бўлиб ўрганилади.

Ринолалия - димоқ билан гапириш, товуш талафузининг ноаниқ бўлиши, бузилиб айтилишидир. Ринолалия оғиз ва бурун бўшлиқлари ўртасида тўсиқ йўқлигиданёки бу бўшлиқлар битиб қолганлигидан далолат беради.

Артикуляцион аппаратнинг тузилшидаги камчиликларни дастлаб XIX асрда В.И.Олтушевсий ўрганиб, уларни таснифлаб, тегишли гуруҳларга ажратган. У товуш аппаратининг тузилишининг бузилиши туғма ёки ҳаёт давомида оттирилган камчиликларини механик **дислалия**, унинг бир тури деб **ринолалия**га таъриф берган.

Ринолалия **очик** ёки **ёпиқ** ёки иккаласи бирга қўшилиб **аралаш** ҳолда бўлиши мумкин. Унинг турларини аниқлаш учун боланинг оғзини очиб, артикуляцион нутқ аппарати кўздан кечирилади.

Очик ринолалияда танглайда ёриқ борлиги дарҳол кўзга ташланади, ёпиқ ринолалияни аниқлашда эса, бола гапириб турган вақтида бурни олдига ипга боғланган пахта бўлаги ушлаб турилади. Бунда бурундан ҳаво чиқмаслиги туфайли пахта бўлаги қимирламаса, ёпиқ ринолалиялиядан далолат беради. Ёпиқ ринолалияни аниқлашнинг яна бир йўли бола бурнининг тагига ойна қўйиш мумкин. Бунда ойна терламаса ёпиқ ринолалия дейиш мумкин. Ринолалия турларини аниқламай туриб, уни даволаб бўлмайди, нотўғри қўйилган ташҳис натижаси салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Очик ринолалия ҳам бошқа нутқ камчиликлари сингари **органик** ва **функционал** бўлади.

Органик очик ринолалия - товуш аппаратидаги туғма ёки орттирилган нуқсон, етишмовчилик туфайли юзага келмади. Туғма ҳилларининг келиб чиқишига сабаб, юмшоқ танглай, лаб кемтиклиги ва тилчанинг катталиги ва бошқалар.

Функционал очик ринолалия – бу соғлиги яхши бўлмаган, заиф болаларда мускул нерв аппаратининг яхши ишламаслиги, юмшоқ танглайнинг кам ҳаракатланиши натижасида нафас олишнинг бузилишидир.

Эшитиш функциясининг бузилиши, яъни қулоғи оғир болаларда ўз нутқини назорат қила олмаслик, дудукланувчиларда оғиз бўшлиғидаги ўзгаришлар сабабли юмшоқ танглай кўтарила олмаслиги ҳам ринолалияга олиб келади.

Ёпиқ ринолалия – бу тур ҳам туғма ёки ҳаёт давомида орттирилган бўлади. Ёпиқ ринолалиянинг ташқи белгиларидан бири бундай болалр доимо қочиб юради.

Ёпиқ ринолалия - ҳам бошқа нутқ камчиликлари сингари **органик** ва **функционал** бўлади.

Органик ёпиқ ринолалия – томоқ, бурун-ҳалқум бўшлиғи, бурун бўшлиқларидаги турли ҳил ўсимталар, шишлар ва бошқа касалликлар натижасида келиб чиқади.

Функционал ёпиқ ринолалия – фақат айрим товушларни ўзлаштириш вақтида пайдо бўлади, яъни бола айрим товушларни талаффузини ўрганиб

олгандан кейин, хорижий: инглиз, француз тилларидаги нутқ талаффузига тақлид қилиши функционал риолалияни елтириб чиқариши мумкин.

Ёпиқ риолалияда бурун ундош “М” товушини , “Н”, “Н” товушини “Д” талаффуз этишади.

Аралаш риолалия – Бунда ҳам очик ҳам ёпиқ риолалия белгилари бирга қўшилиб, бурун йўли тўсилиб қолгани устига танглай-ҳалқум пардисида этишмовчилик ҳам бўлади.

Риолалияни даволашдан олдин товушларни бузиб, думоқда гапирилишига сабаб бўлаётган ҳолатни аниқлаш зарур. Масалан, бемор бурун товушлари билан унлиларни бошқа товушларга қараганда думоғида талаффуз этаётган бўлса, демак, унда ёпиқ риолалия ва даволаш ишлари шунга қараб олиб борилади.

Риолилия касаллигида болаларнинг фонетик ўқуви етарли ривожланмаган бўлади, луғат бойлиги чекланган бўлгани учун мантиқий фикрлашга қийналадилар, хотиралари ҳам бирмунча паст бўлади. Нутқ ривожланиши йўлга қўйилгандан кейин бундай болалар ўз тенгдошларига етиб олишади. Бироқ риолалия қолоқлик билан бирга учрайди ва бу ҳолат боланинг ривожланишида анча қийинчиликларга олиб келиши мумкин, натижада бундай болалар ёрдамчи мактаб дастурини ҳам қийинчилик билан ўзлаштирадилар.

Нутқни ривожлантирувчи МТМдан олинган маълумотга кўра муассасага келган 3-4 ёшли риолалик болалар ҳам жисмоний, ҳам руҳий томондан ривожланишда бирмунча орқади қолган бўлади. Логопедик йўл билан кўрсатилган таъсир ва дори-дармонлар натижасида кейинчалалик бола 7-8 ёшга етганда ўз тенгқурларига етиб олади.

Дислалия ва унинг келиб чиқиш сабаблари

Дислалия – (дис- издан чиқиш, бузилиш, **лалия** - нутқ) товушларни нотўғри талаффуз этиш. Келиб чиқиш сабабларига кўра **механик** ва **функционал** турларга бўлинади. Нутқ аппаратининг тузилишидаги ўзгаришларига алоқадор талаффуз камчиликлари **механик** дислалияга олиб келади. Масалан, тил тагидаги юнганчанинг калта бўлиши, тилнинг иккига бўлинганлиги натижада товушларни нотўғри талаффуз қилиш қийинлашади.. Боларнинг катталар нутқига (нуқсон билан талаффуз қиладиган) талаффузига тақлид қилишда **функционал дислалия** ўзгаришлари пайдо бўлади. Бу боланинг физиологик ривожланишига ҳам боғлиқ.

Дислалик боланинг қулоғи яхши эшитади, уларда бошқа ҳеч қандай камчиликлар кузатилмайди.

Нутқ камчилигини бартараф этиш йўллари

Логопедиянинг асосий мақсади турли хил нутқ фаолияти: оғзаки, ёзма нутқаги камчиликларни, шунингдек, мустақил гапириш жараёнида, ўйин, ўқитиш жараёнлари, жамият ишларида талаффуз нуқсонларини бартараф этиш, тўғрилаш, йўқотишдир.

Логопедик таъсирнинг асосий воситаси – махсус усулларни қўллаш, тўғри тузилган нутқ машқлари комплекслари ва товуш гимнастикасидан фойланишдир.

Товушлар талаффуз нуқсонларини бартараф этиш, тўғрилаш, йўқотиш иши 4 йўналишда олиб борилади:

1. Тайёрлов даври;
2. Товушлар талаффузини йўлга қўйиш (товушлар пастановкаси);
3. Товушларнинг осон, яъни ўз-ўзидан талаффуз этиладиган бўлишига эришиш;
4. Алмаштириладиган товушларни бир-биридан фарқ қилиш эришиш.

Тайёрлов даврида масалан, тил тагидаги юнганчанинг калта бўганлиги сабабли бола “р” товушини тўғри талаффуз этмаса, тил учини теппага қўтара олмаса, юнганчани товуш машқлари ёрдамида ўз холига келтириш, чўзиш мумкин. Тайёрлов даври ҳар доим ҳам ўтказилиши шарт эмас, баъзан биргина оддий машқ билан товушнинг ўз-ўзидан талаффуз этиладиган бўлишига эришиш мумкин.

1. Тайёрлов босқичида товуш апаратининг ҳаракатчанглигини яхшилаш, нафасни машқ қилиш. Тақлидчангликни ривожлантириш ва кейинги босқичларда зарур бўладиган бошқа кўникмалар тарбияланади.

2. Агар бола талаффузида камчиликлар бўлса, энг аввал нотўғри талаффуз этиладиган товушни тўғри талаффуз қилишга ўргатиш, яъни товушни йўлга қўйиш усти иш олиб бориш.

3. Ўрганилган янги товушни бўғин, сўз, гапларда, умуман нутқ фаолиятида тўғри қўллашга ўргатиш.

4. Янги ўрганилган товушни бошқа ўрганилаган товушлардан ажрата билишга ўргатиш мазкур босқичда ўтказилади.

Товушларни турли ҳил усуллар ёрдамида тўғри талаффуз қилишга ўргатиш мумкин, Масалан,

Тақлид усули. Бунда логопед ойнага қараб керакли бўлган товушни талаффуз этади, лагопад эса унинг ҳаракатига тақлид йўли билан товуш талаффузини такрорлаб, ўрганиб боради.

Механик усул. Логопед бола тўғри талаффуз эта олмайдиган ўхшаш товушни масалан, болага “к” товушини тўғри талаффузини ўргатмоқчи бўлса, унга та-та-та бўғинларни такрорлаш вазифасини беради. Бунда тил учи пастки тишларга тегиб туриши керак. Шу пайтда логопед шпатель ёки зонт ёрдамида тил учини аста босиб, тилни оғиз ичкарироғига итаради. Бунда аста секин та – тя – кя - ка каби товушлар чиқади. Шунингдек, “д” товуши талаффузидан фойдаланиб, “г”, “с” товушидан фойдаланиб “х” товушини талаффузини йўлга қўйиш мумкин.

Аралаш усул. Бу усул тақлид, механик ва тушунтириш ишларини ўз ичига олади. Масалан, логопед “с” товуши талаффузини ўргатаётганда тил, тиш лаб қандай ҳолатда бўлиши кераклиги болага тушунтиради. Бола бунга тушунса ҳам, ихтиёрий ҳаракат малакаси яхши ривожланмаганлиги туфайли тилни

керакли ҳолатга келтира олмайди, натижада логопед шпатель воситасида ёрдамга келади.

Логопед машғулотларни бир ҳафтада камида 3 марта ўтказиши керак. Машғулотларни ташкил этишда оддийдан мураккабга ўтиш тамоилига риоя қилиш лозим.

Махсус таълим тизими.

Махсус муассасалар ва унинг мақсад ва вазифалари.

Махсус муассасалар фаолияти халқ маорифи вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган Низом асосида белгиланиб, ёш авлодга тарбия, умумтаълим фанларидан билим бериш ҳамда меҳнат тайёргарлигидан ўтишни кўзда тутаяди. Махсус муассасалар таълим-тарбия жараёнини аномал болани ўрганиш асосида режалаштиради. Аномал болаларнинг жисмоний ва руҳий нуқсонларини тузатади, уларнинг ҳаракат системаларини тўғрилаб боради, билиш фаолиятларини шакллантиради ва шулар асосида ўқувчиларда характер ва маданий-атвор мезонларини тарбиялаб боради. Шу бирга у аномал болаларнинг ота-оналари, жамоатчилик билан ҳам тарбиявий ишларни амалга оширади.

Мактабни битириб кетган ўқувчилар билан ҳам мунтазам алоқа боғлаб, маълумотлар йиғиб боради. Уларни ишга жойлашишларига, ҳаётда ўз ўринларини топиб кетишларига ёрдам беради. Соҳасидаги илғор педагогик тажрибаларни ўрганиб, амалиётга жорий этиб, оммалаштириб боради.

Махсус муассаса педагоглари маориф тизимида ишлаётган барча педагоглар фойдаланадиган ҳуқуқлардан фойдаланадилар. Шу билан бирга нуқсонли болалар билан олиб бориладиган таълим-тарбия ишларининг бирмунча мураккаблиги, турли-туманлиги ҳисобга олиниб, ҳуқуқматимиз томонидан эътиборга олиб, уларининг маошларини бир мунча юқори қилиб белгилаган.

Аномал болалар ёрдамчи мактабда барча умумтаълим фанлари асослари борасида маълум ҳажмда амалий ва назарий билимлар оладилар, шу билан бирга касбий меҳнат малакаларини ҳам эгаллаб борадилар. Ёрдамчи мактаб ва мактабгача таълим муассасаларида таълим жараёнида тузатиш ишлари тизимини амалга оширади. У ишлар болардаги ривожланишнинг потенциал имкониятларига асосланиб, аномал бола шахсини атрофлича шакллантириш, билиш фаолиятини такомиллаштиришни назарда тутаяди.

Болалар орасида учраб турадиган нуқсонликларни (карлик, кўрлик, ақли заифликни) бартараф этиш ижтимоий масалалардан бири бўлиб, бу ишни давлатимиз назоратида амалга ошириширилади ва бу соҳага катта эътибор билан қаралади. Ўзбекистонда ЮНЕСКО нинг таълим бзўйича маслаҳатчиси ёрдамида “Оила” илмий –педагогик маркази, “Ногирон фарзандли оила”лар жамияти, “Умид” маркази,ро “Оперейшин Мерси” ташкилоти, “Кенес” реабилитация ва меҳнат адаптацияси маркази, “Беғуборлик” ижтимоий бирлашмаси ва шу каби марказлар ташкилланганиб, улар ёрдамида имконияти

чекланган болалар билан олиб борилаётган ишларда талайгина мувофакятларга эришилмоқда.

Айрим чет мамлакатларида нуқсонли болалар таълим-тарбияси билан хусусий муассасалар, диний ташкилотлар, нуқсонлиларга ёрдам жамиятлари ҳамда айрим махсус мактаблар шуғулланади. Улардаги таълим-тарбия ишлари қатъий тизим асосида олиб борилмайди. Бизда ёрдамчи мактаблар оммавий мактаблар сингари ёш авлодга таълим-тарбия бериш, уларнинг жамиятнинг фойдали кишиси қилиб етишишига ёрдам беради. Шу билан бир қаторда ёрдамчи мактабларнинг махсус, хусусий вазифалари ҳам мавжуд. Уларга аномал ўқувчиларнинг психофизик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, уларга алоҳида ёндашиб, билим бериш орқали билиш жараёнларини тузатиб боришга эришилмоқда. Аномал болалар нафақат ёрдамчи мактабларда турли ҳил касбий меҳнат кўникмаларини, балки улар махсус касб-хунар коллежларида ҳам ўқув фаолиятларини давом эттиришлари мумкин. Ёрдамчи мактабларда даволаш ишлари таълим-тарбия ишлари билан биргаликда олиб борилади.

Махсус мактабларда таълим-тарбия жараёнининг моҳияти

Ёрдамчи мактаблардаги таълимнинг умумий вазифалари аномал болалар нуқсонларини тузатиш вазифалари билан олиб борилади. Шу сабабли ёрдамчи мактаблардаги таълимнинг асосий зарурий хусусиятларидан бири унинг нуқсонни тузатишга йўналганлигида бўлса, иккинчи хусусияти, унинг боланинг ривожланишида ўзига хос амалга оширилишидир. Аномал бола кам ривожланган эмас, балки, ўзгача ривожланган ва ривожланаётган боладир. Унинг ривожланиши нуқсоли равишда боради. Нуқсонли боланинг билиш фаоллиги ва мустақиллиги бир мунча паст бўлади. Бу камчилик уларнинг бевосита ҳаёт қийинчиликларига дуч келганларида намоён бўлади.

Меъёردаги оммавий мактаб ўқувчилари маълум воқеаларга эътибор бериб, улар ҳақида билим эгалласалар, аномал болалар бу воқеаларни сезмасликлари мумкин. Бу ҳолат ёрдамчи мактаблардаги таълим-тарбияни қийинлаштиради. Шунга қарамасдан, ёрдамчи мактаб таълими бу ўқувчиларда фаоллик, мустақилликни ривожлантиришга хизмат қилиши керак.

Ёрдамчи мактаб таълимининг навбатдаги ўзига хос хусусияти таълим назарияси ва амалиётининг боғлиқлигидир. Ёрдамчи мактаб таълими амалий йўналишга эга. Амалиёт аномал болаларнинг назарий билимларини эгаллашларига ёрдам беради ҳамда улар амалиётда қатнашиб, назарий билимларини ошириб борадилар.

Ёрдамчи мактаб таълимининг кўргазмалиги ҳам унинг ўзига хос томонларидан биридир. Маълумки, кўргазмалилик идорк ва тасаввурларни тузатишга имконият яратади. Шу сабабли ёрдамчи мактабларда кўргазмалилик оммавий мактаблардан кўра кўпроқ аҳамиятга эга. Аномал болалар кўргазмалилик орқали нарса, воқеаларнинг ички моҳиятини тушуниб борадилар. Шу орқали уларнинг фикрлаш фаолиятлари туғриланиб боради. Ҳар қандай кўргазмалилик билан мақсадга эришиш мумкин. Кўргазмалилик оғзаки

тушунтиришлар билан намоёиш этилсагина, кутилган мақсадга эришиш мумкин. Шундагина аномал болаларнинг нутқи, тафаккури бирга ривожланиб боради. Ёрдамчи мактаб таълими жарёнида аномал болаларнинг фаол эмаслигининг, мустақил ишлашларининг чегараланганлигини эътиборда тутиш керак.

Аномал болалардаги бу хусусиятлар ёрдамчи мактаб таълимининг охирида ҳам нормал тенгдошларига етолмайди. Шу сабабли ёрдамчи мактабнинг барча синфларида ўқитувчилар бу камчиликларни бартараф этиб боришлари керак.

Махсус мактабларда ўқитишни ташкил этиш – дарс ва дастурлари

Ёрдамчи мактабларда таълим жараёнини ташкил қилишнинг индивидуал ва гугуҳли шаклларидадан фойдаланилади. Асосан синф дарс тизими қўлланилади. Педагогика фанининг тарққиётида алоҳида ўринга эга бўлган буюк чех педагоги Ян Амос Каменскийнинг “Буюк дидактика” асарида биринчи марта дарс масаласи атрофлича очиб берилди. Кейинчалик қатор олимлар дарснинг турли шакллари ривожланттирдилар. Оммавий мактабларда бўлгани каби ёрдамчи мактабларда ҳам ўқувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларига асосланиб маълум гуруҳларга бирлаштирилади. Ёрдамчи мактабларда дарсга қўйиладиган асосий дидактик талаблардан бири тузатиш ва тарбиялашда корекцион йўналтирилганлигидадир.

Таълим жараёнида ўқувчилар нарса ва воқеалар билан таништирибгина волмасдан, балки улар ҳақида фикрлайдилар ҳам. Бу эса ўз навбатида, болаларда табиатнинг ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги билимларининг шаклланишига олиб келади.

Агар ўқувчилар билимларни эгаллаш вақтида фикр юритсалар таққосласалар, хулоса қилсалар, ўз фикрларини баён этсалар, унинг тарбиявий томони янада ортади. Дарсдаги ўқув материалларининг ҳажми ўқувчиларнинг имкониятларини ҳисобга олган ҳолда махсус дастур талабларида белгиланган.

Махсус мактаб ўқувчиларининг диққаининг турғун эмаслиги тез чарчашлари сабабли дарс жараёнида турли фаолиятлардан фойдаланиш тавсия этилади. Масалан, кўрғазмали, оғзаки ва малий иш усулларини бирга қўшиб олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Ёрдамчи мактабларда ўқувчилар билан ишлашнинг яна бир муҳим томони улар билан индивидуал, гуруҳли, фронтал ишларни тўғри қўшиб олиб боришдир.

Индивидуал ва гуруҳли машғулотлар ўқувчилардаги қоқоқликни енгишда муҳим аҳамиятга эга. Қолоқ ўқувчилар ўқув индивидуал ва гуруҳли тарзда фаолиятининг мунтазам назорат қилиниши: уй вазибаларини қандай бажарганликларини, улар билан қўшимча машғулотлар олиб бориш, тез-тез доска чиқариш, уларни вақти вақти билан қуллаб қуватлаш, рағбатлантириш, керак бўлса танбеҳ бариш - буларнинг ҳаммаси қоқоқликнинг олдиниолиш ёки кетказиш тадбирларидир.

Шундай қилиб ёрдамчи мактабларда дарсларга қуйидаги дидактик таблаблар қўйилади:

1. Дарснинг (коррекциялаш), тарбиявий ва таълимий мақсадларининг узлуксизлиги, ажралмаслиги;
2. Дарснинг ҳар бир қисми учун услуб ва ўқув материалнинг тўғри танлаш;
3. Кенг қўламли ва гуруҳли, индивидуал ишни қўшиб олиб бориш;
4. Дарснинг ташкилий аниқлиги;

Ёрдамчи мактабларда дарслар дидактик талабларга кўра қуйидагича ташкилланади:

1. Янги билимбериш дарси;
2. Аралаш дарслар;
3. Амалий дарслар (дарсни мустаҳкамлаш ва эгаллаган билимни амалда қўллаш);
4. Назорат, ҳисобга олиш дарси;
5. Умумлаштириш, такрорлаш дарси.

Ёрдамчи мактабларда дарслар асосан нуқсонни тузатиш мақсадини кўзлайди. Шунинг учун ўқитувчи дарсга тайёргарлик кўришда ўқувчининг билим кўникма ва малкасини ҳисобга олиш билан бирга унинг текшириш усуллари ва уларни турларини ҳам ишлаб чиқади. Дарснинг режаси билан бирга ўқитувчи унинг қисқача мазмунини ҳам конспектлаштиради. Дарснинг режаси қуйидаги элементларни ўз ичига олади.

1. Дарснинг мавзуси.
2. Дарснинг асосий дидактик мақсадлари: таълимий, тарбиявий ва нуқсонни тузатиш вазифалари.
3. дарда фойдаланадиган жиҳозлар;
4. Дарснинг тузилиши, яъни дарснинг қисмлари ёки бошқичлари, уларнинг кетма-кетлиги ва ўтказиш учун кетадигин вақтни тахминан аниқлаш;
5. Янги материални ўрганиш, мустаҳкамлаш, такрорлашга оид ва янги мавзунини ўрганишга оид ишлар;
6. Дарснинг ҳар бир қисмида бажаотладиган ўқув ишининг метод ва усуллари;
7. Дарснинг боришида ўқувчилар олиб бориладиган индивидуал ишнинг, сўралиши керак бўлган ўқувчиларнинг фамилиялари;
8. Ўқувчилар билимини баҳолаш;
9. Уй вазифаси.

Ёрдамчи мактаб ўқувчиларининг тарбиялаш усуллари

Тарбия узок давом этадиган ва аслида узлуксиз жараён бўлиб, бу жараён бола мактабга келишидан илгариек бошланади ҳамда бутун умр буйи двом этади. Тарбия жараёнининг натижалари одатда бир ҳил характерда бўлмайди. Бу нарса кўпгина сабабларга болаларнинг индивидуал, типологик тафовутларига, уларнинг ҳаётий ва маънавий тажрибасига, шахсий муносабатига боғлиқ.

Шунинг учун бир ҳил тарбиявий таъсирнинг ўзи “шахснинг ҳиссий ларзага келишига” олиб келса, айти вақтда бошқа бола маънавий дунёсига таъсир қилмаслиги мумкин.

Тарбия жараёни одатда, қайта тарбиялаш аномал боланинг атроф-муҳитда у ёки бу ҳодисалар билан салбий алоқаси натижасида вужудга келадиган муносабатлар ва шахс хусусиятларини бартараф этиш билан қўшиб олиб борилади. Юксак даражага эришадиган тарбия жараёни ўз-ўзини тарбиялаш вазифасини бажаoadиган тарбиядир. Тарбия диалектик жараён эканлигини унтмаслигимиз даркор. Бола атроф-муҳитнинг мураккаб олами билан ҳилма ҳил муносабатларга киришади. Мавжуд тарбия жараёнида бу ҳолатни ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Бу ҳолат тарбия жараёнига пухталиқ, жўшқинлик, ўзгарувчанлик олиб киради. Тарбия воситаларининг ҳеч бири доимий бўла олмайди.

Тарбия жараёни илмий асосланган тарзди олиб бориш учун унинг қонуниятларини чуқур ўрганиш талаб қилинади. Бу қонуниятлар вазифаларининг муайян ривожланиши учун шароит яратувчи сабаб ва оқибат ўртасидаги муҳим, зарур ички алоқаларнинг ифодаси сифатида намоён бўлади.

Л.С Виготскийнинг таъкидлашича болани максимал даражадага ижтимоий мавжудод деб аташ мумкин. Боланинг ташқи дунёга ҳар қандай, ҳатто энг оддий ибтидоий муносабати ҳам ҳамisha бошқа одамга муносабат орқали акс этган бўлади. Кўпгина фактлар, нарсалар шандан далолат берадики, бола қўлидаги ўйинчоқ кўпинча катталар билан муомала воситаси бўлади. Болалар катталардан ёрдам олиш эмас, балки муомалага бўлган эҳтиёжини қондириш учун ҳам ўйинчоққа мурожаат қилади. Аномал болалар муомаласи улар фаолиятининг ўзига хос тури бўлиб, бунда бошқа бир одат нарса сифатида намоён бўлади. Бу фаолиятда муайян мазмун (ўқиш, дарс тайёрлаш, модел ясаш, гаплашиши, сайрга чиқиш) бошқа болалар билан муомала усулигина ҳисобланади. Ёшлардаги муомала тенгдошларини ва ўзига билишнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади.

Аномал ўқувчи шахс бўлиб етишиши учун фаолият турлари тўғри ташкил этилган бўлиши керак. Шаклланаётган шахс фаолиятининг асосий турлари коррекцион педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқ тарзда ташкил этилган тақдирдагина тарбиявий жараён воситалари бўла олади.

Ёрдамчи мактабларда турли фаолиятлар ичида **ўйин** алоҳида аҳамиятган эга. Ўйин жараёнида бола ўз кучларини синайди ва ўзи яратган нарсаларга мустақил равишда эгалиқ қилади. Аномал болаларнинг ўйин фаолияти мактабгача бўлган ёшда вужудга келиб, ўз ривожланишида ибтидоий тақлиб қилиш шаклидан то мураккаб ролли ўйингача бўлган йўлни босиб ўтади. Дастлаб болалар ўйинларида катталарнинг предметлар билан бўлган фаолиятларини акс эттирсалар кейичалиқ ўзаро муносабатларини, ижтимоий юриш туриш нормалари ва қоидаларини акс эттирадилар. Кузғатишларнинг кўрсатишича ўйин вазиятлари болаларнинг ҳиссий идрокини бойитади, қизиқишини оширади, тасаввур, фикр юритиш фаолиятларини ривожлантиради ва ўзларининг истак ва кайфиятларини муайян талабларга бўйсундиришга ўргатади.

Ўйинда ихтиёрийлик асосий рол ўйнайди, меҳнат эса, кўпинча мажбурий характер касб этади. Ўйинга киришиш болаларнинг истакларига боғлиқ бўлади, меҳнат фаолияти эса, бурчга асосланади. Аммо хоҳиш, ихтиёрийлик, истак бўлмаган меҳнат болага оғир ботади. Шу мазмундаги ўйин ҳам мажбурий тус олади. Аномал болага ёқмайди. Ўйин юзаки қараганда, беташвиш, енгил туюлади. Аслида эса, ўйин ижрочидан ғайрат, бардош, уюшқоқликни талаб этади. Шунини қайд этиш керакки, ҳар қандай ўйин тарбия воситаси бўла олмайди. Ўйин фаолиятига педагогик раҳбарлик наомал бола эътиборини аста-секин, лекин тобора кўпроқ ўйин ўрнини эгаллайдиган меҳнат соҳасига босқияма-босқич қаратишни тақозо этади.

Аномал болаларнинг **ўқиш фаолияти** ўзига хослиги билан ажралиб туради. Ўқиш меҳнатнинг энг мураккаб тури - **ақлий меҳнатга** асосланади. Аномал ўқувчиларда билимларни, малака ва кўникмаларни эгаллаш ўқув жараёнидагина эмас, балки ўйин ва меҳнат жараёнида ҳам рўй беради. Аномал болалар меҳнатнинг ижтимоий аҳамиятини тушуниб етмаганликлари учун ҳам уларда меҳнатга салбий муносабатлар ҳам шаклланади. Амчи мактаб ўқитувчилари ва тарбиячилари болаларнинг меҳнат фаолиятларини и тўғри ташкил эта олсалар, бу фаолияти тарбиянинг етакчи воситаси сифатида қўлланишга мумкин.